

Iran i Srednji istok

Perspektive na starim premisama:

*Denuklearizacija Irana. Povratak Rusije.
Strah među Arapima. Skepticizam Izraela.*

Hajrudin Somun

Ovu nezavisnu analizu je pripremila Vanjskopolitička Inicijativa BH (VPI BH) uz finansijsku pomoć Friedrich Ebert Fondacije. Pogledi izneseni u ovoj analizi su stoga pogledi VPI BH i ni u kojem slučaju ne oslikavaju poglede Friedrich Ebert Fondacije.

Kontakt: info@vpi.ba www.vpi.ba

Uz podršku:

Povratak otpisanih u geopolitičku igru

U svemu što se događalo na Srednjem Istoku u posljednjih nekoliko decenija, a posebno od „arapskog proljeća“ 2011., koje se iz masovnog socijalnog bunta protiv autoritarnih vlasti izvitoperilo u svoj antipod – tzv. Islamsku državu Iraka i Levanta (ISIL) ili Daesh kako je skraćeno nazivaju u na Bliskom istoku, nije se mogla zaobići politička, ideološka, pa i vojna uloga Irana. Islamskoj Republici su, međutim, tek u ljeto 2015., poslije sklapanja sporazuma o njenom nuklearnom programu s pet svjetskih sila na kojima počiva međunarodna politika, ponovo otvorena vrata Bliskog istoka. Nuklearni *deal* s Iranom, sam po sebi, mogao je da doprinese smirivanju tenzija i regionalnoj sigurnosti, pa ga je tako, s više ili manje odobravanja, prihvatila većina arapskih zemalja i Turska, ali su ga Saudijska Arabija i Izrael odbacili i prihvatili kao prijetnju vlastitom postojanju.

Još daleko od normalizacije odnosa, međutim, strateški saudijski i izraelski saveznik Sjedinjene Američke Države prihvatile su Iran ne samo kao aktera zbivanja na Srednjem Istoku nego i kao diplomatskog partnera u tom regionu. Već duboko involviranom u sirijski rat, ali do prošlog ljeta ignoriranom kao neprijateljska strana, Iranu je ponuđena stolica za pregovaračkim stolom u Ženevi. U sve široj međunarodnoj koaliciji borbe protiv novoga smrtonosnog virusa terorizma koji se širi svijetom prevladuje uvjerenje da je ISIL veće zlo od režima predsjednika Bašara al-Asada, na što je na svoj način i iz svoga nacionalnog i ideološkog diskursa iransko vodstvo odranije upozoravalo, a regionalni akteri, poput Saudijske Arabije i Turske, ignorirali. Nad sirijskim frontom, nakon kolebanja oko eventualne kopnene intervencije, već je djelovala NATO-ova avijacija; pojavila se i ruska, prvi put poslije hladnog rata. Sjedinjene Američke Države i Ruska Federacija prvi put su poslije više decenija i zaoštrenih odnosa zbog ukrajinske krize uspostavile nad nebom Srednjeg Istoka čak i komunikacijsku liniju kako bi se izbjegla međusobna konfrontacija.

Nepromišljenim turskim izazovom Rusije, demonstriranim obaranjem njenoga borbenog aviona iznad granice sa Sirijom, cijeli Srednji Istok je na prelasku iz 2015. u 2016. godinu bio doveden na ivicu općeg rata. Administracija američkog predsjednika Baracka Obame bila je suočena s političkom i vojnom penetracijom Rusije u region pogotovo u posljednjih godinu dana u kojem Rusije nije bilo u značajnoj mjeri od propasti Sovjetskog saveza, odumiranja panarapskog nacionalizma i pojave Islamske revolucije u Iranu. Tako je postala relativna i teza o pomjeranju interesa SAD-a s ovog regiona na Istočnu Aziju. Poremećaji na tržištu nafte također su spriječili SAD da smanji političko i vojno prisustvo u području Perzijskog zaliva.

Pogrešno je, međutim, što se sve to novonastalo stanje na Srednjem Istoku, i svi sukobi od Sirije do Jemena, pa čak i palestinsko-izraelski kompleks kao njihov prauzrok, svode, često i isključivo, na sektaške obračune između sunita i šiita, većinskoga i manjinskog pravca islamske vjere. Sirijski rat i ISIL uzimaju se kao povod i mjera te podjele koja se proteže izvan Srednjeg Istoka na sve prostore nastanjene muslimanima, „od Indonezije do Bosne“, kako je pokretač i prvi vođa iranske revolucije imam Homeini posmatrao svijet islama.

Polazi se od premise da su sunitske arapske zemlje i Turska ugrožene od šiitskog Irana. Takvo pojednostavljeno shvaćanje posebno se proširilo poslije povratka Irana u poslove regiona nakon ukidanja sankcija koje su ga držale u izolaciji zbog spornoga nuklearnog programa. Kao što su nekad istočni prostori Bliskog Istoka¹ nazivani „plodnim polumjesecom“, tako se posljednjih nekoliko godina, samo iz izmijenjenog rakursa, javlja novi geopolitički termin „šiitski polumjesec“. „Prema saudijskim posmatračima“, piše Osman Softić, „ISIL predstavlja neku vrstu tampon zone ili štita protiv tzv. šiitskog polumjeseca, koji se proteže od Herata u zapadnom Afganistanu, Irana, Iraka, Sirije i Libanona, a na čiju je opasnost svojevremeno prvi ukazao jordanski kralj Abdullah, čime je na suptilan način najavio kreiranje otpora širenju iranskog uticaja.“² Jordan se još jednom, čemu sam lično svjedočio, na tako „suptilan“ način angažirao kada je arapski svijet trebalo suprotstaviti Islamskoj revoluciji u Iranu u prvoj godini poslije njenog uspjeha. Kralj Husein, otac Abdullahov, dobio je zadatak od zapadnih saveznika i štitićenika da nagovori iračkog predsjednika Sadama Huseina da krene u rat protiv Irana, pa je zajedno s njim, suprotno međunarodnim uzusima, u septembru 1980. obišao prve kilometre okupirane iranske teritorije.

Neosporno je da je svijet islama od svojih početaka bio podijeljen na ta dva pravca, sunitski i šiitski, koji su u prvim vijekovima širenja nove vjere i njenog procvata imali centre oprečne današnjim – sunitski u Abasidskom halifatu u Bagdadu, a šiitski u Fatimidskom halifatu iz Kaira. „Taj raskol“, piše Amin Maluf, „koji vuče korene iz VII veka i jednog sukoba u Poslanikovoј porodici, nikad nije prestao da izaziva žestoke borbe među muslimanima.“³ Istina je da su se i tadašnje sile koje su pokretale krstaške ratove koristile sektaškim podjelama među muslimanima, kao što će se događati i u narednim vijekovima, sve do dvadesetprvoga. Prema mišljenju profesora i akademika Esada Durakovića „...u prvi mah se čini kako na Bliskom Istoku ratuju države gdje ima mnoštvo milicija i vojnih formacija, ali u samoj biti stvari prepoznatljiv je, generalno, sukob šiitskih i sunitskih frakcija u svim njihovim varijantama. To je jedan opći ideološki okvir za aktualne antagonizme.“⁴ Podjele u islamu, ondašnje i ovdašnje, na sunite i šiite, i njihove razne mezhebe i varijante, i ja vidim kao ideološki okvir za očuvanje, najprije, vlastitoga političkog sistema i granica, ali su u njegovoj biti dublje namjere i ambicije gospodarenja i dominacije, veće ili manje sile, u ovome ili onome regionalnom ili čak globalnom geopolitičkom prostoru, uz duhovnu potporu ove ili one religije ili ideologije.

Na Srednjem Istoku se i danas, u tim širim okvirima, radi prvenstveno o geopolitičkom pomjeranju težišta i obračuna, a možda i skorom regionalnom preustroju granica, koji može nastati na ruševinama Sirije i Iraka. Sastavljaju se i rastavljaju regionalni savezi i koalicije, u koje na jednoj strani ulaze Iran i Sirija, na drugoj Turska, Katar i Saudijska Arabija, ali svaka iz svojih interesa koji su iznad sektaških.

1 Uži prostori Srednjeg Istoka povezani s istočnim Mediteranom još se često nazivaju Bliskim Istokom, pod kojim se Iran nije podrazumijevao do sredine 20. vijeka.

2 Osman Softić, *Pogubljenje Šejha Nimr Bakir Al-Nimra i diskriminacija šiita Saudijske Arabije*, Sarajevo, 2016., str. 76.

3 Amin Maluf, *Krstaški ratovi u očima Arapa (Les Croisades vue par les Arabs)*, Laguna, Beograd, 2006., str. 63.

4 Esad Duraković, *MUSLIMANSKI RATOVI DANAS: Krivo shvaćanje islama*, Tugra, Sarajevo, 2015. str. 35.

Krenuvši svojom avijacijom na Jemen u martu 2015., saudijski dvor je obznanio koaliciju kako bi pridobio međunarodnu podršku za bombardiranje susjedne zemlje. Pri tome je načinjen presedan u svijetu islama – nekolicina arapskih zemalja, naime, pristala je da uđe u isključivo arapsku muslimansku koaliciju koja je napala jednu muslimansku arapsku zemlju. Epitet šire muslimanske koalicije oduzeo joj je Pakistan, čiji parlament nije odobrio vladi da se upušta u rat s muslimanskom zemljom. Iran, pak, nastupa s drugačijih pozicija: ulazeći u Siriju kao njen glavni strateški i vojni partner, ne vodi se očigledno ideološkim koliko interesnim razlozima. Teško bi se moglo zamisliti da bi Iran to činio kako bi ideološki pomogao i spasio Al-Asadov baasistički režim, koji je, iako nominalno pripada jednoj šiitskoj varijanti, mnogo bliži musolinijevskom nacionalsocijalizmu. Na drugoj strani, očigledno je kako nema ideologije u približavanju Saudijske Arabije i Izraela, koji dapače guraju ustranu svoje ideološke razlike kako bi se ujedinili oko otpora povratku Irana na regionalnu scenu.

“Zlatno doba” između tri vatre

Iran je, kako u antičkome, tako i u modernom smislu, u kontinuitetu od Ahamenidskog perzijskog carstva do Homenijevoga islamskog republikanskog sistema bio geopolitička sila koja je ostavljala civilizacijski pečat na svim narodima koji su joj pripadali ili imperijama koje su je pokušavale osvojiti. U tome historijskom hodu Iran je češće uspijevao nego što nije da se nametne ostalim regionalnim silama ili da očuva svoju nezavisnost i osobenost, bez obzira na to koja je religija ili ideologija bila dominantna na njegovom tlu, od Zaratustrine monoteističke filozofije do donošanje šiitske varijante islama. Kao nekad s antičkom Grčkom, tako su kasnije islamizirani Perzijanci i savremeni Iranci s Arapima na području Mezopotamije i zapadnim obalama Perzijskog zaliva bili u neprekidnim sukobima. Arapi nisu nikad uspjeli da osvoje Iranski plato, kao što to neće poći za rukom ni Osmanskom carstvu. Islamu je trebalo skoro dva vijeka da proдре u sve krajeve Irana, iako je arapska muslimanska vojska već nekoliko godina poslije smrti poslanika Muhammeda, 636. godine, porazila iransku sasanidsku dinastiju kod Kadisije, na jugu današnjeg Iraka. Poslije trinaest i po vjekova irački predsjednik Sadam Husein će 1980. rat protiv islamske iranske republike simbolično nazvati novom Kadisijom.

Gledajući s tog stanovišta, i današnji Iran je dva puta od ustoličenja republike i teokratskog sistema 1979. godine bio zapao u političku i ekonomsku izolaciju, ali je, odupirući se pokušajima da služi interesima vanjskih sila, očuvao politički sistem zasnovan na vlastitom viđenju islama. Prvi put to se dogodilo u ratu s Irakom 1980.–1988., a drugi put zbog međunarodnih sankcija nametnutih mu zbog razvoja vlastitih izvora atomske energije čiji je konačni cilj bio, kako se smatralo izvan Irana, proizvodnja nuklearnog oružja. Sporazumom postignutim 14. jula 2015. u Beču sa stalnim članicama Vijeća sigurnosti i Njemačkom (P5+1) o ukidanju sankcija u zamjenu za ograničenja njegove nuklearne aktivnosti, Iranu je omogućeno da stvori pretpostavke za ekonomski oporavak i reintegraciju u globalnu zajednicu. Sporazum je postignut kada su se stekli obostrani uslovi, unutrašnji iranski i vanjskopolitički.

U Iranu je stanovništvo bilo iscrpljeno sankcijama i izolacijom od svijeta. Iran posjeduje druga prirodna bogatstva osim nafte, a njegova ekonomija je „mnogo više diverzivna od Saudijske Arabije ili bilo kojeg drugog proizvođača u regionu“.⁵ Posebno je, međutim, embargo na izvoz nafte poslije 2012. nanio velike gubitke toj ekonomiji. Prije embarga GDP je bio prosječno 3,8 posto, a 2012.–2013. pao je na 1,9 posto. Proizvodnja nafte, koja čini 80 posto iranskog izvoza, pala je sa 2,5 miliona barela u 2011. na milion u 2015. Bilateralna trgovina sa zemljama Evropske unije smanjena je sa 28 milijardi dolara u 2011. na 12,8 milijardi u 2014. godini.

Privredni razvoj, oslonjen najviše na prihode od nafte, gotovo je zaustavljen i zaostajao je za regionom. Prema stručnim analizama, čak je tehnologija eksploatacije iranske nafte zaostala za napretkom zalivskih zemlja u tom pogledu bar za dvanaest godina koliko su trajali nuklearni pregovori s Međunarodnom agencijom za atomsku energiju (IAEA). Nezadovoljstvo masa iskazano u nemirima 2009. godine, najvećim poslije uspostavljanja islamske republike, bilo je motivirano koliko zahtjevima za reformu sistema i ljudskih prava, toliko i padom životnog standarda i osiromašenjem zemlje zbog sankcija. Zbog takvog stanja vodstvo zemlje prihvatilo je kompromis s međunarodnom zajednicom, kao što je učinilo i s Irakom 1988., poslije osam godina rata koji je na drugi način bio privredno iscrpio zemlju i odnio stotine hiljada ljudskih života. Iako se i to događa u autoritarnim sistemima, od manjeg značaja je pretpostavka da je iransko rukovodstvo odugovlačilo nuklearne pregovore kako bi ojačalo teokratski sistem vlasti, kao što je navodno iz istih razloga odugovlačilo sklapanje mira s Irakom.

„Nuklearni deal“, međutim, ne bi se mogao postići da administracija vodeće zapadne sile, SAD-a, nije odustala od gledanja na Iran kao na jednu od svjetskih „osovina zla“. Za razliku od svojih prethodnika, predsjednik Barack Obama se uvjerio da se iranski teokratski sistem ne može slomiti silom ili sankcijama. Shvativši da se bez involviranja Irana aktuelni sukobi na Srednjem Istoku ne mogu zaustaviti i uspostaviti regionalna stabilnost, on je prvi pružio ruku vlastima ajatolaha. Nije mu odmah uzvraćeno dok predsjednik Hasan Rohani nije uspio uvjeriti vrhovnoga duhovnog lidera zemlje ajatolaha Hameneija da nepopustljivost u nuklearnim pregovorima i otpor Americi nisu više u interesu Irana.

Slično se dogodilo 1988. kada je tadašnji predsjednik Rafsandžani uvjerio imama Homeinija da odobri mirovni sporazum s Irakom.

Tek kada je *Međunarodna* agencija za atomsku energiju (IAEA) sredinom januara 2016. potvrdila da je Iran ispunio sve obaveze iz nuklearnog sporazuma, SAD i Evropska unija ukinuli su ekonomske sankcije Iranu. Proizvodnja iranske nafte je udvostručena. Iako joj je cijena pala na svjetskom tržištu, prihodi od nafte bili su dovoljni za prve korake oživljavanja iranske ekonomije. Vlada u Teheranu planirala je da u odnosu na 0,5 u prethodnoj godini privredni rast u 2016. poraste na pet posto. Do sredine godine odmrznuto je 55 od obećanih 100 milijardi dolara iranskih sredstava u zapadnim bankama, a evropske firme,

⁵ William T. Wilson, *Lifting of Sanctions on Iran Complicates Policy Options*, The Heritage Foundation, www.heritage.org, 14. 4. 2016.

prvenstveno njemačke, požurile su da šalju svoje poslovne ljude u Iran.. Zbog drastičnih sankcija koje su Sjedinjene Države nametnule posljednjih nekoliko godina ipak nisu otklonjene sve finansijske prepreke za poslovanje zemalja EU-a s Iranom. Tako do mjeseca jula još nije započela realizacije narudžbe 118 aviona *Airbus*, koji su se uzimali kao simboličan primjer naglog buma evropskog biznisa s Iranom.

Konzervativni dio iranske politike i klera je bio kritičan i skeptičan u vezi sa nuklearnim pregovorima i kritikovao ih od samog početka, pa se tako držao i kada su oni dovedeni do kraja, i poslije ukidanja sankcija. Kao ilustracija tom otporu može da posluži jedan diplomatski detalj sa zasjedanja prošlogodišnje Generalne skupštine UN-a, koji je u antireformskim medijima, čak i u iranskom parlamentu, shvaćen kao izdaja revolucije. Toga 28. septembra „incident bez presedana u historiji odnosa između postrevolucionarnog Irana i SAD-a se dogodio: ministar vanjskih poslova Mohamad Džavad Zarif rukovao se s predsjednikom Barackom Obamom. To rukovanje naišlo je na žestoku kritiku u Iranu, a neki konzervativci otišli su tako daleko da su vrijeđali ministra“.⁶ Predsjednik Hasan Rohani je izbjegao neposredan susret s Obamom, ali je njegovo miroljubivo intonirano istupanje u UN-u shvaćeno u tim krugovima kao dodvoravanje Zapadu i Americi.

Kontakte sa Zapadom, dakle, a posebno otvaranje političkog dijaloga sa SAD-om, konzervativni članovi Savjeta čuvara revolucije, Savjeta eksperata i Parlamenta vide kao opasnost po sistem i ugrožavanje svoje uloge očuvanja zavjeta imama Homeinija koji je u Americi vidio glavnog neprijatelja Islamske revolucije.

Ti krugovi imaju snažno zaleđe u Revolucionarnoj gardi (IRGC), čijih više od stotinu hiljada naoružanih članova, *basidža*, predstavlja alternativu regularnoj iranskoj armiji, od koje su bolje opremljeni i trenirani. Specijalna policija IRGC-a, *pasdarani*, sprečava prodor zapadnog morala i kulture u iransko društvo. Komandni vrh IRGC-a, većinom iz siromašnih porodica i s odlikovanjima iz rata s Irakom, postao je ne samo snažna ideološka brana bilo kakvim reformama sistema nego i moćan privredni faktor obogaćen izvođenjem vojnih i razvojnih projekata. U junu je ajatolah Hamenei imenovao generalmajora IRGC-a Hoseina Bagerija zapovjednikom svih oružanih formacija zemlje. On je zamijenio generala Hasana Firuzabadija, zagovornika nuklearnog sporazuma, što se tumači kao namjera vrhovnog lidera da se „može ponovo vezati sa Zapadom ekonomski, dok će se kod kuće držati dokaza da će Iran ostati istinski privržen revolucionarnom duhu“.⁷

Reformisti, koji se nalaze s druge strane oštro podijeljenog spektra iranskoga političkog i vjerskog establišmenta, imaju radikalno krilo, koje je desetkivano u pobuni 2009. godine, i umjereno, koje je nastavilo da se zalaže za demokratizaciju društva i otvaranje zemlje prema svijetu. Umjereni reformisti su na posljednjim izborima, prošlog marta, pobijedili u Teheranu i većim urbanim sredinama i tako stekli snažniji glas u iranskom parlamentu i vladi. Njih predvodi

6 Rohollah Faghihi, *Behind the Obama-Zarif handshake*, Al-Monitor, 5. 10. 2015.

7 z analize Stratfora, *A New Military Chief Rises in Iran*, 8. 7. 2016.

predsjednik Rohani, koji se svakodnevno suočava s otvorenom kritikom ili skrivenim aktivnostima konzervativaca da potkopaju njegovu poziciju kako ne bi dobio drugi mandat na narednim predsjedničkim izborima.

Rohani vjerovatno pretjeruje kada kaže da s ukidanjem sankcija nastupa „zlatno doba Irana“, ali ga treba shvatiti u smislu teškog zadatka koji je sam sebi postavio na početku prvog mandata.

I u odnosima SAD-a s Iranom nakon nuklearnog sporazuma konotacija na mandate može imati značaja. Obama je u prvom mandatu pružao ruku pomirenja Iranu, što se među američkim konzervativcima shvaćalo gotovo kao poniženje za jednog američkog predsjednika, a u drugome je nuklearne pregovore doveo do sporazuma. Pri tome je u državnom sekretaru Johnu Kerryju imao dobrog saradnika. Iako je u pripremi nuklearnog deala imala vodeću ulogu, Kerryjeva prethodnica, Hillary Clinton nije bila naklonjena mirenju s Iranom i pod snažnim je uticajem proizraelskog lobija u tom pogledu. Ona se sprema da postane američkom predsjednicom, pa se može pretpostaviti da se neće tako zdušno kao Obama zalagati za punu implementaciju ukidanja sankcija Iranu.

Ističući da nuklearni sporazum ima mnogo protivnika, kako u Iranu, tako i u Izraelu i među nekim državama Perzijskog zaliva, ekspert za Srednji Istok Oliver Meier dodaje: „Ima ih dosta i u SAD-u, i to nije samo predsjednički kandidat Trump. Puno ih je i u američkom Kongresu, koji kažu da ne bi trebalo vjerovati Iranu.“⁸ Ni iransko vodstvo ne vjeruju mnogo u dobre namjere SAD-a prema njihovom sistemu, sumnjajući da se iza nuklearnog sporazuma skriva namjera njegove transformacije. Vrhovni lider ajatolah Hamenei pred kraj nuklearnih pregovora je rekao: „Mi smo dali saglasnost da se pregovara samo o nuklearnom pitanju, iz jasnih i utvrđenih razloga. Pregovarači se dobro drže na toj areni, ali mi nećemo s Amerikancima razgovarati o drugim poljima.“⁹

Morfologija historijskog razlaza

S druge strane Perzijskog zaliva saudijska monarhija erodira po logici svoga zaostalog feudalnog sistema, koji je i do sada opstao zahvaljujući bogatstvu stečenom od nafte i ulozi koju su mu SAD i ostali zapadni petrolejski konzumenti namijenili kao čuvaru naftnih izvora i njenih tranzitnih puteva. Tako se Saudijska Arabija decenijama opirala pokušajima naserističkoga ili baasističkoga arapskog nacionalizma da je podrije iznutra, ali je posljednjih nekoliko godina do temelja uzdrmana socijalnim pobunama po okolnim arapskim zemljama i virusom islamističkoga terorizma. Al-Kaida, pa konačno i tzv. ISIL, potekli su iz saudijskog vehabizma,¹⁰ ali se oni kao bumerang danas vraćaju svojim izvorima. Zbog opasnosti po režim, koja se nadvila nad njim, na saudijskom dvoru početkom 2015. prevladala je radikalna ekipa prinčeva koja je, umjesto da se obračuna s Al-Kaidom i terorističkim grupacijama koje su iz nje proizišle, zaoštrila odnose s Iranom. Kao prvi korak svoje militantnosti mladi sinovi i nećaci kralja Salmana preduzeli su zračnu invaziju na Jemen.

8 Oliver Meier iz berlinske Zaklade za znanost i politiku, Deutsche Welle, 14. 7. 2016.

9 Arash Karami prenio u izvještaju za *Al-Monitor*, 9. 9. 2015.

10 U upotrebi su i termini *vahabizam* (*Wahhabism*), *selefizam*, *vehabi-selefizam*, ali su u južno-slavenskim jezicima češće u upotrebi nazivi *vehabizam* i *vehabije*.

Opravdanje za miješanje u unutrašnje jemenske sukobe oni su našli u opasnosti koja iz Irana prijete toj zemlji, kao i drugim arapskim područjima od Sirije do juga Arabije.

Savremenom ispoljavanju konstantne napetosti u odnosima Saudijske Arabije i arapskog istoka s Iranom značajno doprinose njihove etničke, civilizacijske, socijalne i kulturne razlike koje su s vremenom prerasle u različite doktrinarne obrasce islama.

Daleka manifestacija tih razlika odražava se i na odnose među muslimanskim zajednicama daleko izvan Srednjeg Istoka, uključujući Balkan i Bosnu i Hercegovinu, koje Saudijska Arabija i Iran nastoje privući u sferu svoga ideološkog, a u krajnjem cilju i političkog uticaja.

S vremenom su dva islamska doktrinarna pravca, sunizam i šiizam, poprimala civilizacijske razlike s jedne i druge strane Perzijskog zaliva i postajali zvanične ideologije vladajućih dinastija ili plemenskih šaikata. Slično se, iako u drukčijim okolnostima, događalo na evropskom Zapadu između kršćanskog katoličanstva i protestantizma. Iako se ti procesi poklapaju vremenski po okrutnosti ratova i sukoba evropskih monarhija koje su osvajale nove prostore u ime jedne ili druge kršćanske crkve, ali u sličnome društvenom i kulturnom okruženju, između Iranaca i njihovih susjeda Arapa upravo su civilizacijske razlike bile drastične. Tako su u periodu od 17. do 20. vijeka vladari safavidskih i kadžarskih dinastija bili mecene književnosti i drugih grana umjetnosti, u palače pozivali evropske renesansne slikare da im ukrašavaju dvorane i obučavaju iranske studente. Usred Isfahana su se održavali šampionati u polo igrama čijim je pobjednicima šah uručivao pehare. Za to vrijeme na Arabijskom poluotoku islamska civilizacija tonula je u dekadenciju iz koje se nikad nije izvukla. Krajem 17. vijeka pojavio se vehabizam, „redukacionistička sektaška verzija interpretacije islama“, nazvana po plemenskom klanu Muhameda ibn Abdul-Vehaba, koji se udružio s drugim plemenskim vođom iz provincije Nedžd Muhamedom ibn Saudom, dalekim pretkom savremenih saudijskih monarha. Njihov zajednički plan bio je da osvoje cijelu Arabiju, prvi kao vrhovni sudija, *kadija*, a drugi kao vladar, *hakim*.

Među pravovjernim muslimanima cijelog svijeta, pa i Balkana i Bosne i Hercegovine, o vehabizmu se malo znalo, ali su uprošćenoj negativnoj slici o tome pokretu posebno doprinosile priče koje su kružile u džamijama i vjerskom odgoju o njihovom sknavljenju grobova porodice i prvih sljedbenika poslanika Muhammeda. O vehabizmu i njegovim pristalicama, međutim, pogotovo poslije pojave i širenja njegovoga radikalnog terorističkog krila oličenog u pokretu Al-Kaida i njujorškog 11. septembra 2001., čiji su vinovnici većinom rođeni Saudijski, napisano je *brdo knjiga*. Ali pojave se i neki stari dokumenti koji još više bace negativne svjetlosti na taj pokret. Takva je petotomna historija Arabije, koju je 1920. napisao turski historičar Ajub Sabri Paša.¹¹

¹¹ Ayyub Sabri Pasha, *Mir'at Al-Haremajn*, Matba'a-i Bahriyye, Istanbul, 1301-1306 A.H. Zbog toga što je napisana arapskim pismom, tek je 1995. Waqf Ikhlas učinio dostupnom historičarima na modernome turskom.

Da bi vehabije s klanom Al-Sauda osvojili Meku, Medinu i cijelu Arabiju, preduzimali su u više mahova, od 1802. do 1926., masakre nad Arabljanima koji im se nisu htjeli pridružiti. Znali su da sabljama pobiju po nekoliko stotina beduina i njihovih porodica i da im tijela ostave nepokopana, izložena životinjama, a po nalogu svojih vođa da iz džamija pokupe i bace sve knjige; nepismeni banditi cijepali su i kopije *Kur'ana* ne znajući da je to najsvetija knjiga muslimana. U mjestu Taifu sokaci su bili zakrčeni pobacanim vjerskim knjigama.

Koristeći se njihovom primitivnošću i neznanjem, vehabije i Ibn-Saudov klan su siromašne beduine lako privlačili svojim idejama o čišćenju islama od svega što liči na predislamsko društvo. Pri tome im je to olakšavala i geografska izolacija središta Arabije od promjena u njenoj okolini, ali se zapravo radilo, kao i danas, o sprečavanju prodora bilo kakvih novih ideja među nepismene podanike. Za razliku od Irana, gdje je uz povremene zastoje poštovana tradicija i zastupan racionalizam u doktrinarnim pitanjima, ili Turske, gdje je *kemalizam* razdvajanjem državnih od vjerskih poslova doprinio usponu te zemlje iz zaostalih društvenih i ekonomskih odnosa, ili Egipta, u kome su se javljali prvi reformistički islamski pokreti, vehabizam je zatvarao put prodoru u arabijska društva bilo kakvih pozitivnih dostignuća savremene civilizacije. Naprotiv, arabijski muslimani iscrpljivali su se u plemenskim borbama koje su trajale sve dok se 1920-ih godina klan Al-Sauda nije učvrstio u Meki i Medini i pobijedio rivalsku hašemitsku lozu. Obje te loze i njihova plemena bili su suniti. Hašemitski se vođa Šerif al-Husein, pradjed današnjeg jordanskog kralja Abdullaha, priklonio Britancima u posljednjim bitkama protiv Osmanskog carstva, a Abdulaziz al-Saud, poznatiji kao Ibn Saud i pradjed današnjeg kralja Salmana, proglasio kraljem Saudijske Arabije.

Tokom 20. vijeka saudijska monarhija održala se zahvaljujući takvom političko-ideološkom ustrojstvu, kao i svojem energetsom bogatstvu kojim je stekla i osigurala strateški značaj u politici Zapada na Srednjem Istoku. Među muslimanima, posebno onim sunitskog pravca, prihvaćena je u ulozi „čuvara dviju svetinja“, kako glasi i zvanična titula njenog kralja, *Hadimu-šerifejn*, pod kojima se podrazumijevaju Meka i Medina. Saudijski dvor je izdržao i nekoliko pokušaja udara iz arapskog okruženja. Rat koji je Egipat 1960-ih vodio u Jemenu lako se mogao proširiti i na Saudijsku Arabiju. Iz Južnog Jemena, gdje se bio instalirao prosovjetski režim, pokušano je osvajanja Meke, u što je bio uključen i režim Sadama Huseina. Pri Sadamovoj invaziji Kuvajta, 1990., saudijska monarhija finansirala je desecima milijardi dolara američki koalicijski rat protiv Iraka prvenstveno da bi se zaštitila od mogućeg narednog udara na svoju krunu sa sjevera.

Od Islamske revolucije 1979. godine Iran se kao prva nearapska država svrstava u potencijalne i geografski neposredne opasnosti po saudijsku monarhiju. Dok je u Teheranu također stolovala monarhija, koja je uz to bila drugi važan stup američke i zapadne politike na Srednjem Istoku, za saudijski dvor opasnost opstanka dolazila je od naserističkoga arapskog socijalizma, sovjetskog komunizma ili sadamovskog baasizma.

Tek tada, dakle, kada je imam Homeini otpremio šaha Rezu Pahlavija u izgnanstvo i utvrdio svoju vlast vrhovnoga duhovnog, jurističkog i državnog autoriteta, *Velajete-fakiha*, za saudijski dvor u prvi plan izbija šiitski karakter iranske vlasti, nasuprot njegovome vrhovnom sunitskom autoritetu čuvara Meke i Medine.

U odsustvu čak i prekidu njegovih odnosa sa SAD-om, Iran za Saudijsku Arabiju postaje još veća prijetnja, jer se političkom faktoru dodaje i ideološki, i to u formi simbioze vjere i politike jačoj nego u sistemima pod sunitskom vlašću. Ideološki faktor, shvaćen u širem smislu od religioznoga, s pobjedom Islamske revolucije u Iranu u odnosima ovih dviju zemalja poprima dimenziju koja je čak iznad civilizacijske, etničke i vjerske: to je socijalna, još više revolucionarna dimenzija. Za Homeinijev Iran svaka monarhija je antiislamska, ali ne antišiitska kakvom se predstavlja saudijska monarhija. Saudijski vehabizam je konzervativan pogled na islam i društvo, dakle, i antiislamski, tumači se u Teheranu. Šiitske duhovne vođe i mislioci smatraju da islamska društva treba da izražavaju i brane prava siromašnih, obespravljenih i potlačenih naroda, *mustaazafina*, a socijalne teze nekih od njih, poput Ali Šariatija, malo su se razlikovale od socijalističkih. „Iran je već nekoliko decenija poznat“, reći će to drugim riječima Osman Softić, „kao revolucionarna država koja se zalaže za promjenu *statusa quo* u regionu i svijetu uopće. Za razliku od Irana, Saudijska Arabija je kontrarevolucionarna država. Zbog toga je suprotstavljena svim vrstama ideologije koje su opredijeljene za promjenu *statusa quo*.“¹²

Na tim višedimenzionalnim osnovama proteklih nekoliko decenija između Saudijske Arabije i Irana nadvijaju se netrpeljivost, optužbe za miješanje u unutrašnje poslove i rivalstvo, što ih u nekim situacijama dovodi do ivice oružanog konflikta, a u nekima do pomirenja, pa i savezništva. Hodočašće u Meku i Medinu bio je jedan od poligona sukoba, od 1987. kada je u demonstracijama iranskih hadžija poginulo tri stotine, do 2015. kada ih je u stampeu stradalo oko 700. Rasprava o suverenitetu nad dva zalivska otoka doprinosila je povećanoj napetosti i prijetnji blokiranjem tranzita nafte kroz tjesnac Hormuz.

Na kraju prve decenije, posebno poslije okončanja Iračko-iranskog rata i osjetnog smanjenja propagande iransko-šiitske varijante islama, došlo je do smirivanja napetosti između dvije zemlje. Povodom iračke invazije Kuvajta, 1990., Iran je optužio režim Sadama Husena i članicama GCC-a (Zalivskog vijeća za saradnju) predlagao sklapanje sigurnosne alijanse. U vrijeme mandata iranskog predsjednika Muhamada Hatamija dvije zemlje su 2001. potpisale sigurnosni sporazum.

Od američko-britanske invazije Iraka 2003., a posebno nakon 2007. godine, u Saudijskoj Arabiji i zemljama Zaliva, međutim, ponovo raste otpor ideološkom širenju iranske islamske revolucije, čime se prikrija zabrinutost za opstanak vlastitih režima. Taj strah postaje sve opravdaniji kako se u Bagdadu učvršćuje proiranska vlada kao posljedica pogrešne američke politike koja je tu arapsku zemlju prosto bacila u ruke Irana. S „arapskim proljećem“ 2011., koje se u Iranu

12 O. Softić, str. 77.

tumači kao „islamsko buđenje“, i svrstavanjem Irana uz režim Bašara al-Asada u Siriji dolazi do novog pogoršanja odnosa. Odjek „arapskog proljeća“ u Bahreinu zamalo nije doveo do pada režima, koji je spasila intervencija saudijske armije. Ona je tamo poslana da zaštiti dominaciju manjine, jedne petine stanovništva sunitskog pravca nad obespravljenom šiitskom većinom.

Ponovo je opravdanje traženo u sprečavanju miješanja Irana u poslove Bahreina, iako argumente za neposredno miješanje nisu mogle naći ni Sjedinjene Američke Države koje u toj zalivskoj zemlji drže svoju Petu flotu, a odnedavno su i Britanci otvorili svoju pomorsku bazu.

I u vezi s unutrašnjim ratom u Jemenu, koji je Saudijska Arabija svojom avijacijom rasplamsala u proljeće 2015., odmah je optužen Iran da vojno pomaže plemena koja se istovremeno bore protiv prosaudijske vlade i arabijskog krila Al-Kaide. Kad su Huti, najveće od tih plemena, sa svojim udarnim jedinicama, *Ensarullah*, osvojili glavni jemenski grad Sanu, u Rijadu je to shvaćeno kao neposredna prijetnja saudijskom dvoru, a i vrhovni vehabijski vjerski autoriteti su pozivali Iran da „prestane napadati Saudijsku Arabiju.“ Ni u tom slučaju nije nađen dokaz iranskoga direktnog miješanja, a posljednje lako naoružanje iranskog porijekla stiglo je tim plemenima 2012. Ne može se osporiti želja iranskog teokratskog vodstva, pa i poticanje manjinskih plemena i političkih pokreta, pogotovo ako su im pripadnici šiitski muslimani, da se potkopaju saudijski i drugi arabijski režimi, ali je drukčije kada se to čini propagandnim i drugim sredstvima uobičajenim za sve druge ideologije i sisteme, a drukčije kada se šalju trupe da spriječe takve namjere, kao što je bilo u Bahreinu i Jemenu.

Huti pripadaju zejdijskoj sekti, jemenskom ogranku širega šiitskog shvaćanja i ispovijedanja islama, poput sirijskih alevita, ali su vjerniji svome arapskom identitetu i arabijskoj tradiciji nego Iranu. I njihov otpor saudijskoj politici očuvanja i nametanja feudalnih društvenih odnosa putem vehabijske ideologije prvenstveno je socijalni. Kao i u Bahreinu, „arapsko proljeće“ je u Jemenu iznevjereno, što zbog unutrašnjih podjela, što vanjskog miješanja, a saudijskom vojnom intervencijom ta zemlja, u čijoj je adenskoj luci djelovao jedan od prvih radničkih pokreta u arapskom svijetu, ostala je da tavori u siromaštvu i političkim i plemenskim podjelama. Jedna od popularnih parola široke narodne pobune u Jemenu 2011. bila je – „*La sunna, la šijja, vahda, vahda vatanijja*“ – *Ne sunizam, ne šiizam, nego nacionalno jedinstvo, jedinstvo!*

Iako pripadnici šiizma čine najmanje deset posto od trideset miliona stanovnika saudijske monarhije, a u njenim istočnim provincijama i četrdeset posto, preuveličava se njihova privrženost iranskom modelu vlasti i uređenja društvenih odnosa. Naprotiv, šiitske manjine u svim zemljama Arabije imale su svoj put političkog otpora vlastima, a neke su se, poput jemenskih zejdijskih, i doktrinarno razlikovale od šiitskih duhovnih centara u iranskom Komu ili iračkom Nedžefu. Ni iranska revolucija nije u tom pogledu doprinijela njihovom tješnjem vezivanju za te centre, već su produbljene podjele među šiitima Arabijskog poluotoka na simpatizere i protivnike iranskog modela vlasti. Ne samo o privrženosti iranskome duhovnom vodstvu i državi, nego i punoj političkoj i finansijskoj zavisnosti može se govoriti samo u slučaju libanskog Hezbollaha. Tako je i Bakir An-Nimr, šiitski aktivist zbog čijeg je smaknuća početkom 2016. došlo do prekida diplomatskih

odnosa Saudijske Arabije i Irana, imao široku podršku ne samo među šiitima nego i siromašnim sunitima. On je prije svega bio autentični Arbljanin koji se borio za političke i socijalne reforme autokratskih monarhija i šaikata na zapadnoj strani Perzijskog zaliva. Njegov šiizam pomogao mu je da svom otporu da dublji socijalni smisao, jer je, kako kaže Karen Armstrong, „žudnja za pravdom u samoj srži šiitske pobožnosti“.¹³

Novе mape, stari savezi i rivaliteti

Nuklearni *deal* s Iranom i ukidanje sankcija dočekani su na Srednjem Istoku, SAD-u i u svijetu s pomiješanim reakcijama, od krajnje negativnih do rezerviranih i pozitivnih. Među prvima su Izrael, Saudijska Arabija, neke članice Zalivskog vijeća za saradnju (GCC), kao i američki republikanci i proizraelski lobiji. Da se ne bi zamjerile SAD-u kao strateškom savezniku, sve zalivske zemlje formalno su podržale sporazum na samitu s predsjednikom Obamom aprila 2016. Saudijska Arabija i Bahrein, da su mogli, ne bi nikako potpisali takvu izjavu, Ujedinjeni Arapski Emirati su prešutjeli svoju neutralnost, Katar i Kuvajt uzdržanost, a Oman, koji je u tradicionalno dobrim odnosima s Iranom, jedini je bio otvoreno zadovoljan.

Ne mogavši spriječiti potpisivanje nuklearnog sporazuma i ukidanje sankcija Iranu, saudijska monarhija se koristi svojom dominantnom pozicijom među zalivskim zemljama i ekonomijom kako bi, ako ne spriječila, a ono bar otežala izlazak te zemlje iz izolacije i njen ekonomski oporavak. Oborila je u Organizaciji zemalja izvoznica nafte (OPEC) pokušaj stabilizacije cijena nafte nakon što Iran nije pristao na smanjenje proizvodnje. Biznis u Dubaiju se žali na povećane restrikcije zbog saudijskog pritiska na članice GCC-a da ograniče poslovanje s Iranom. Ranije je Iran, čak i u vrijeme sankcija, Emiratima bio treći trgovinski partner, poslije Kine i Indije, tako da se vjerovatno neće povinovati saudijskom pritisku. „Oni (Saudijci) provode pritisak na Iran gdje god su u stanju da to urade“, kaže za *Bloomberg* Shashank Joshi sa londonskog *Royal Services Instituta*, ali također dodaje da je „Iran već integriran u zalivski ekonomski sistem, tako da mislim da Saudijska Arabija ne može ništa učiniti da to ozbiljno razbije. Svjedoci smo kako postoji bitno neslaganje unutar GCC-a.“¹⁴ Pokušaje sprečavanja dotoka investicija u Iran Saudijci preduzimaju i u udaljenijim arapskim zemljama. Jordanu su kao naknada za sprečavanje poslova s Iranom ponudili milijarde za investicije, ali su Libanu uskratili obećanih tri milijarde dolara za nabavku naoružanja, navodeći kao razlog rastući uticaj Hezbollaha, militantne libanske grupacije koju pomaže Iran.

Uz poznati paranoični otpor svih izraelskih vlada, a posebno aktuelnog premijera Benjamina Netanyahu iranske nuklearne program, ni stav saudijske monarhije nije daleko od takve formulacije.

¹³ Karen Armstrong, *Bitka za Boga – fundamentalizam u judaizmu, kršćanstvu i islamu (Battle for God)*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2007., str. 154.

¹⁴ Ladane Nasser and Glen Carey, *Saudi Arabia has a plan B to stop Iran's economic rise*, Bloomberg, 26. 5. 2016.

Protivnici sporazuma smatraju da se njime samo odgađa, a ne zaustavlja iranski hod ka sticanju nuklearnog naoružanja, koji čak ni Amerikanci neće moći spriječiti da se nastavi kad istekne petnaest godina od zamrzavanja ili redukcije obogaćivanja urana, na što se Iran obavezao. Potpisivanjem sporazuma, također vjeruju oni, Iran ne prestaje da bude destabilizirajući faktor u regionu, i da će to postati još više s ukidanjem sankcija i povećanim prihodima od izvoza nafte.

Ministarstvo odbrane Izraela, koje je nedavno preuzeo bivši ministar vanjskih poslova Avigdor Lieberman, otišlo je dotle da u zvaničnom saopćenju poredi predsjednika Obamu s britanskim premijerom Nevilleom Chamberlainom, a iranski *nuklearni sporazum s Minhenskim sporazumom* iz 1938. s Hitlerom, kojim „nije spriječen Drugi svjetski rat i holokaust“. Bila je to reakcija na Obamin sastanak u Pentagonu povodom prve godišnjice potpisivanja nuklearnog *deala* na kojem je predsjednik SAD-a rekao da se taj sporazum odvija prema planu, i da ima vojni i sigurnosni značaj, iako je Izrael „zemlja koja mu se najviše protivi“.¹⁵ Obama je bio vrlo precizan rekavši da „*deal* radi tačno kao što smo rekli da će raditi“. Ako Iran više nije prijetnja, onda se nameće konstatacija da nema razloga za trku u nuklearnom naoružanju na Srednjem Istoku, iz čega opet proističe pitanje: šta će Izrael raditi sa stotinama atomskih bombi za koje zapadni vojni izvori tvrde da ih ima i zašto SAD ne bi prestao da podržava Izrael kao „jedini izuzetak“ sa spiska zemalja potpisnica *Sporazuma o neširenju nuklearnog naoružanja* (NPT)? Izraelski premijer Netanyahu i ministar odbrane Lieberman ispričali su se zbog poređenja s *Minhenskim sporazumom*, što nije bio, prema riječima veterana izraelskog liberalnog žurnalizma Akive Eldara, „samo šok“. „To je zemljotres“, kaže, jer „izraelsko priznanje činjenice da Iran nema kapacitete za proizvodnju nuklearnog oružja je nebo koje se stropoštava na kompletnu izraelsku odbrambenu percepciju.“¹⁶ A šta tek da kažu aktuelni vodeći ljudi izraelske odbrane na Obamine riječi iz Hiroshime prošlog maja, kada je pozvao „nacije poput moje vlastite koje posjeduju nuklearne stokove“ da „steknu hrabrost kako bi izbjegle logiku straha i teže za svijetom bez njih“.

Predsjednik Obama je upro prstom na SAD, ali i na sve druge zemlje, možda posebno na Izrael, jer je 2012. upravo zbog izraelskog pritiska odustao od konferencije u Helsinkiju na kojoj je trebalo da se promovira Srednji Istok bez nuklearnog oružja.

Bez obzira na to, *nuklearni sporazum s Iranom* je samo privremeno stišao, iako ne i zaustavio rasprave o mogućem nuklearnom rivalstvu na Srednjem Istoku koje traje ne samo od početka iranskog nuklearnog programa nego od vremena kad su nuklearno oružje razvili Indija i Pakistan, a pogotovo Izrael. Izraelsko posjedovanje atomskog naoružanja izbjegava se, međutim, dovoditi u vezu s iranskim *dealom* i tim ambicijama, kao da je ono općeprihvaćena realnost. Od mogućih regionalnih zemalja koje se spominju u tom smislu malo je vjerovatno da bi im se pridružila Turska, pogotovo što u Iranu ne vidi neposrednu vojnu opasnost, kao ni Egipat kojem to ne bi bilo u interesu iz istog razloga, iako je još 1950-ih i 1960-ih imao takve planove.

15 Ben Caspit iz Tel Aviva za *Al-Monitor*, 8. 8. 2016.

16 Akiva Eldar, *Why Israel wont admit success of nuke agreement*, *Al-Monitor*, 16. 8. 2016.

Drukčija je situacija sa Saudijskom Arabijom, koja i na tom planu nalazi bliskost interesa s Izraelom. Početkom maja 2016. u vašingtonskom Institutu za politiku Bliskog Istoka princ Turki al-Fejsal, bivši saudijski šef obavještajne službe, nije krio odlučnost monarhije da se „budućim iranskim neprijateljstvima“ suprotstavi nuklearnim naoružanjem. „Sve su opcije na stolu“, rekao je, ne ostavljajući sumnju da će njegova zemlja učiniti sve da se zaštiti, „uključujući stjecanje nuklearnog naoružanja, kako bi se suočila s bilo kakvom eventualnošću koja bi mogla doći iz Irana“. S njim je tamo bio – iako dvije zemlje nemaju diplomatske odnose – i izraelski general Yaakov Amidror, bivši Netanyahuov savjetnik, koji je rekao: „U principu, Iranci mogu nastaviti nuklearni put, što je egzistencijalna prijetnja za Izrael.“¹⁷ Bez obzira na to što za to nema finansijske, tehnološke i stručne mogućnosti u bliskoj budućnosti, Saudijska Arabija ostaje, dakle, najvjerovatnija regionalna zemlja s nuklearnom opcijom jer Saudijski u Iranu vide „nepomirljivog neprijatelja, ne samo kao vanjsku prijetnju odlučnu da postigne regionalnu hegemoniju nego također i kao egzistencijalnu opasnost s namjerom da se minira saudijska monarhija“.

S takvom konstatacijom iz jedne analize *Brookingsa* lako se skrene prema mogućim posljedicama povratka Irana na scenu Srednjeg Istoka, što mu je omogućenog sklapanjem *nuklearnog sporazuma* i ukidanjem sankcija. Prva od takvih posljedica, kojih se pribojavaju američki saveznici u regionu, a prije svih Saudijska Arabija, jeste da je nuklearni *deal* s Iranom „dio regionalnog prestrojavanja (*realignment*) nepovoljnog po tradicionalne partnere Amerike“.

Neke vlade Srednjeg Istoka, „naročito među sunitskim Arapima“, vide taj sporazum kao „indikaciju da se SAD povlači ili u najmanju ruku reducira svoje vojno prisustvo u regionu“. One se plaše „da bi SAD mogao prihvatiti istaknutu, čak centralnu ulogu Irana, i skrenuti svoju lojalnost s ekskluzivnog fokusa na tradicionalne arapske partnere prema balansiranom pristupu tim partnerima i Iranu, u kojem bi Iran postao američki partner u promoviranju stabilnosti i rješavanju konflikta“.¹⁸ Iako njegova administracija čini velike napore da suzbije takve strahove, ne zaboravlja se da je predsjednik Barack Obama u široko citiranom dugom intervjuu za *The Atlantic Magazine* prošlog proljeća rekao da Saudijski „moraju dijeliti“ (*share*) svoj region s Iranom.

Malo je izgleda da će Obamina vjerovatna nasljednica Hillary Clinton biti sklona prihvatiti Iran kao partnera, a pogotovo ako to bude Donald Trump, koji bi mogao poništiti *nuklearni sporazum*. Za zaokret prema Iranu jedan od osnovnih uslova bilo bi uspostavljanje diplomatskih odnosa prekinutih davne 1979. A to opet teško dolazi u obzir dok se vrhovni iranski lider ajatolah Hamenei suprotstavlja razgovorima s Amerikancima izvan kompleksa *nuklearnog sporazuma* i sankcija koje još nisu u potpunosti ukinute. Clinton je pod snažnim uticajem proizraelskog lobija i javno je rekla da će prvog radnog dana kada bude izabrana za predsjednicu pozvati premijera Netanyahu da posjeti SAD. Ali je nedavno *Wikileaks* također

17 Joshua Yasmeh za AP iz Washingtona, 8. 5. 2016.

18 Robert Einhorn and Richard Nephew, *Iran nuclear deal: Prelude for proliferation in the Middle East*, Brookings FP, 31.5.2016.

objelodanio njenu izjavu iz vremena dok je bila na položaju državne tajnice kako su „saudijski dolari najveći finansijski izvor i potpora sunitiskim terorističkim organizacijama“.

Druga je pretpostavka da će se nastaviti interesno sporazumijevanje između Saudijske Arabije i Izraela zasnovano upravo na Iranu kao „zajedničkom neprijatelju“, kako se kaže i u samom vrhu tih dviju država. Ako je suditi prema izjavi princa Al-Turkija na spomenutom institutu u Washingtonu, uskoro bi to razumijevanje moglo prerasti prešutnu formu. „Saradnja između arapskih zemalja i Izraela u suočavanju s prijetnjama, bilo odakle da dolaze, i da li iz Irana, bit će bolje utvrđena ako postoji mir između arapskih nacija i Izraela.“ Obje zemlje povezuje otpor pružanju američke ruke pomirenja Iranu, čime se ne samo smanjuje njihova uloga glavnih oslonaca politike SAD-a u regionu nego im se dodaje jedan novi opasan rival.

Obje, međutim, svoju sigurnost i opstanak sistema moraju i dalje vezati za Sjedinjene Države, koje će, bez obzira na moguće modifikacije američke politike, vršiti pritisak i na saudijsku monarhiju i na Izrael da ublaže neprijateljstvo prema Iranu. S Iranom bi Saudijski mogli brže da poprave odnose, vidjeli smo da su i ranije imali periode zategnutosti i pomirenja. Između Izraela i Irana bilo bi to mnogo teže postići dok su postojeći sistemi na vlasti, a oni su veoma čvrsti i stabilni, i veoma različitog odnosa prema suštinskim problemima Srednjeg Istoka, posebno palestinskoga, da mi je teško spominjati, a kamoli povjerovati u neke teze kako bi Iran i Izrael u današnjim okolnostima mogli postati strateški saveznici na Srednjem Istoku. Ali i to je postojalo u ne tako davnoj prošlosti.

Izvan kompleksa odnosa Irana, Saudijske Arabije i Izraela, ali ne bez većega ili manjeg njihovog involviranja i sučeljavanja interesa, rat u Siriji je političko i vojno žarište koje nosi najviše neizvjesnosti i opasnosti po budućnost cijelog regiona. Krajnji ishod sirijske krize mogao bi biti *remake* mape Srednjeg Istoka kakva je, uz stvaranje izraelske države, poznata od propasti Osmanske imperije i formiranja Republike Turske. Već desetak godina kolaju dvije verzije novih mogućih granica; jedna čuvenoga britanskog orijentalista Bernarda Lewisa, druga američkog pukovnika Alpha Petersa, obojice s velikim obavještajnim iskustvom. Ukratko,¹⁹ na mapi iscrtanoj prema Lewisovoj zamisli Turska bi jugoistok predala Kurdima, kojima bi pripao i sjever Iraka i dio Irana. Iran bi izgubio najviše, Izrael dobio najviše, a Palestine nema čak ni kao Zapadne obale. Amerikanac je blagonakloniji prema Iranu, ali Izrael svodi na granice prije 1967., što je jedna od neostvarenih, a možda i neostvarivih želja Baracka Obame. Obje mape predviđaju podjelu Iraka na tri državice: Kurdistan, koji je *de facto* samostalan, poput Kosova; manjinsku arapsko-sunitisku državu oko Bagdada i većinsku arapsko-šiiitsku, koja već funkcioniše uz punu političku i vojnu podršku Irana. Takvu opciju podržavao je u ratovima na Balkanu 1990-ih poznati medijator Richard Holbrooke, a bivši ambasador SAD-a u Hrvatskoj Peter Galbraith razradio u posebnoj knjizi. Ni ja, nažalost, ne vidim drukčiju budućnost današnjeg Iraka, uz napomenu da bi pri tome etnički kurdski faktor i američki interesi u regionu imali veću snagu nego sektaški.

¹⁹ Opširnije u: Hajrudin Somun, *Is a remake of the Middle East map possible?*, Today's Zaman, Istanbul, 29. 3. 2013., *Balkanizacija Srednjeg istoka*, Oslobođenje, Sarajevo, 19. 6. 2016.

Podjelu Iraka bi po sistemu domina slijedilo rasparčavanje Sirije, o čemu su prije godinu-dvije postojale i konkretne ideje. O njima se, međutim, više ne govori jer većina involviranih regionalnih i svjetskih sila pokušava očuvati sirijski teritorijalni integritet, pa čak i po cijenu privremenog opstanka postojećega baasističkog režima koji je doveo zemlju do današnjeg tragičnog stanja. Pojavile su se i zamisli o novoj podjeli Jemena. Pošto se našla pod kritikom zapadnih saveznika, a još više u finansijskim teškoćama, Saudijska Arabija bi mogla Sanu i sjever zemlje prepustiti Hutima, a na jugu formirati vazalsku državu, koju bi čak učlanila u GCC i preko nje kontrolirala strateški tjesnac Bab al-Mandab. Prije će biti da će militantni saudijski prinčevi nastaviti tamošnji rat, optužujući i dalje Iran da ga potiče, jer „igrajući na iransku kartu, dobit će javnu podršku članica GCC-a, a to što se uveliko preuveličava uloga Irana, to njihovog kralja nije briga“.²⁰

Koliko god bile involvirane druge zemlje, uključujući SAD, osovinski saveznici u sirijskom ratu su ipak Iran i Ruska Federacija. Uz asistenciju Iraka i Hizbulaha, oni čine i zajednički front odbrane Al-Asadovog režima, dok su SAD, Turska, Saudijska Arabija, Katar i Izrael neposredno ili posredno vojno angažirani na strani raznih opozicionih paravojnih grupacija. Jedino što je svim nabrojanim zemljama i njihovim politikama zajedničko je manje ili više iskreno a više retoričko neprijateljstvo prema tzv. Islamskoj državi Iraka i Levanta (ISIL) formiranoj 2014. na teritoriji Iraka i Sirije. Za SAD je eliminacija ISIL-a, posebno nakon učestalih terorističkih akcija po Evropi, postao primarni cilj angažmana američke avijacije u Siriji. Turska i arapske zemlje članice GCC-a uglavnom su retorički za rat protiv ISIL-a, ali su malo učinile da se on slomi prije nego što je prerastao u fantomsku državu.

Rusko-iransko vojno savezništvo dostiglo je vrhunac 16. augusta 2016. kada su *tupoljevi 22M3* i *suhoji Su-34* poletjeli iz iranske baze kod Hamedana da bi bombardirali antiasadovske snage i ISIL u Siriji. Bilo je to prvi put da Islamska Republika Iran odobri nekoj stranoj sili da upotrijebi njenu teritoriju za vojne operacije. Iako odobrena od vrhovnog vođe Hameneija, ta akcija naišla je na negodovanje konzervativnih članova iranskog parlamenta. Ona se opravdava neophodnim učešćem Irana u ratu protiv terorizma „do njegove potpune propasti“, kako je Ali Šamkani, sekretar iranskoga Vrhovnog nacionalnog vijeća za sigurnost, rekao agenciji IRNA istog dana kada su ruski bombarderi poletjeli iz Hamedana. Nabrajajući učesnike u tome ratu – Iran, Rusiju, Siriju i libanski Hezbollah – on je istovremeno povukao geografsku liniju po kojoj Iran provodi svoju stratešku ulogu na Srednjem Istoku. A rat u Siriji je već odavno isprika, i izvanredna prilika za Rusiju da se vrati u taj region.

Kao jedna od posljedica neuspjelog vojnog puča u Ankari 15. jula bilo je približavanje Turske Iranu, čiji je politički vrh, uz ruskog predsjednika Vladimira Putina, za razliku od uzdržanog reagiranja njenih zapadnih saveznika, iskazao podršku predsjedniku Tayyipu Erdoganu kada se radilo o njegovoj ličnoj sudbini i sudbini turske civilne vlasti. Erdoganovim susretom s Putinom u Sankt Peterburgu izglađen je spor i ukinute su sankcije Rusije zbog obaranja njenog vojnog aviona prošlog novembra, ali se u turskoj vladi pretjerivalo s ocjenom da je nastao novi

savez na sirijskom frontu između Rusije, Irana i Turske. Još su velike razlike između Turske, s jedne, i Irana i Rusije, s druge strane, da bi se moglo govoriti o nekom novom *axisu* (osovini).

Erdogan bi morao iz temelja mijenjati dosadašnju politiku u Siriji i zamjeriti se arapsko-sunitskom savezniku Saudijskoj Arabiji. Strateška saradnja s Rusijom, ako bi približavanje Iranu nakon *nuklearnog sporazuma* i bilo po volji Amerikanaca, bila bi ozbiljan izazov NATO-u, a možda i njegovo napuštanje. Do toga, međutim, zadugo neće doći. Na to ukazuje i puna normalizacija odnosa Turske s Izraelom, na što se iz Teherana može gledati s rezervom.

Prije bi moglo doći do približavanja stavova o Siriji između SAD-a i Irana na osnovu nalaženja političkog rješenja na liniji izjave iranskog ministra vanjskih poslova Džavada Zarifa u Oslu da se „sirijska kriza može riješiti samo političkim, a ne vojnim sredstvima“. On je također u *e-mail* odgovoru reporterici Lauri Rozen sumirao iransku poziciju u pregovorima o Siriji, koja nije bazirana „na individui“, što bi se moglo shvatiti da bi Iran mogao žrtvovati Al-Asada ukoliko bi se njegovo prisutvo i interesi u Siriji očuvali na drukčiji način. „Odgovor je da se fokusira na institucionalnoj disperziji moći i budućem obliku vlasti, a kroz to ćete moći da reducirate ili čak eliminirate centralnu ulogu bilo koje individue ili etniciteta.“²¹

Mnogo šta se, dakle, događalo ovog ljeta 2016. godine što je potvrđivalo ili remetilo dosadašnje odnose na Srednjem Istoku. Iz najveće današnje krize, sirijske, još se ne vidi izlaz. A u onoj najstarijoj, izraelsko-palestinskoj, također nema rješenja koje bi bilo pravedno za Palestince, a sigurno za Izraelce. Izraelska aktuelna vlast nastavlja okupaciju i naseljavanje palestinske zemlje, pri čemu joj idu naruku sukobi u susjedstvu, kao i eventualna fragmentacija regiona. Posljednje dvije-tri godine u izraelskoj javnosti se podsjeća na takve ideje, na biblijske priče o Izraelu od Nila do Eufrata, a posebno na plan Odeda Yinona o fragmentaciji regiona iz 1982.

To je bio povod izraelskom liberalnom historičaru Israelu Shahaku da Yinonovom planu posveti vlastitu analizu u kojoj kaže: „Ideja da bi sve arapske zemlje morale da budu razbijene, od Izraela, u male jedinice, pojavljuje se ponovo i ponovo u izraelskom strateškom razmišljanju. Naprimjer, Zeev Schiff piše o tome što bi u interesu Izraela bilo najbolje da se dogodi u Iraku: disolucija zemlje u šiitsku i sunitsku državu i otcjepljenje kurdskeg dijela.“²²

Pored uticaja regionalnih država te SAD-a i Rusije na zbivanja na Srednjem Istoku, malo uticaja na to imaju evropske zemlje. Neke inicijative Evropske unije, poput misije bivšeg britanskog premijera Tonyja Blaira da približi stavove Izraelaca i Palestinaca propale su, a i novoj francuskoj inicijativi u tom pravcu protive se Izraelci. Evropa je uglavnom zainteresirana za zbivanja na Srednjem Istoku zbog sigurnosti na svojim južnim granicama, što posebno iskazuje povodom izbjegličke krize, kao i radi ekonomske i trgovinske saradnje, što je pokazala i nakon *nuklearnog sporazuma s Iranom*.

21 Iran's Press TV report, 13. 6. 2016. i Laura Rozen, 17. 6. 2016.

22 Israel Shahak, *Greater Israel The Zionist Plan for Middle East*, Global Research, 23. 4. 2013.

Na užem regionalnom prostoru Perzijskog zaliva, u okviru spomenutih zbivanja ili izvan njih, nastavlja se rivalitet za hegemoniju dviju najvećih i naftom najbogatijih zemalja, Saudijske Arabije i Irana, od kojih je prva zapala u gotovo bezizlazne teškoće, a druga se izvukla iz izolacije i nametnula kao nezaobilazan geopolitički faktor ne samo u području Zaliva nego i cijelog Srednjeg Istoka. Kako je ideološka potka i jednoga i drugog sistema islam, i to njegova dva krajnja pola, prirodno je što se religija upošljava u njihove političke obračune i borbu za uticaj u regionu i širem muslimanskom svijetu, kao što se svaki politički sistem služi i ideologijom u borbi za vlast ili prevlast. I šiitski Iran se brani iznutra širenjem svog uticaja među muslimanskim zajednicama koje pripadaju tom pravcu u Siriji, Libanu, Jemenu i Arabiji, kao što se i sunitski saudijski dvor brani svojom ulogom tradicionalnog čuvara islamskih svetinja u Meki i Medini, predstavljajući se zastupnikom cijeloga sunitskog islama.

Indoktrinacija mladih muslimana

S tih pozicija Iran i Saudijska Arabija nastupaju u svijetu islama i održavaju veze s muslimanskim manjinama u Evropi, na Balkanu, pa i u Bosni i Hercegovini. Dok turska islamistička vlast vjeru i osmansko naslijeđe koristi da bi privukla regionalne države u orbitu svoje nove politike i izvukla iz njih prije svega ekonomsku korist, saudijska monarhija sistematski privlači muslimanske zajednice u vehabizam, a Iranci putem kulturnih i naučnih institucija nastoje objasniti prednosti svoje vladajuće interpretacije islama. S obzirom na to da gotovo svi muslimani u BiH pripadaju sunitском pravcu, Saudijska Arabija je u odnosu na Iran u velikoj prednosti, jer za propagandne potrebe može da koristi vjerske institucije, a posebno džamije kao tribine s kojih putem lokalnih imama bliskih vehabizmu privlači pobožne Bošnjake svome tumačenju i praksi islama. Provehabijski kler zaveo je punu kontrolu nad ne malim brojem zajednica vjernika, ili *džemata*, u Bosni, srbijanskom Sandžaku, Albaniji i Kosovu, a u Makedoniji je i silom izbacivao iz džamija predstavnike zvaničnih islamskih institucija. Iz takvih krugova nije bilo teško mobilizirati radikalne pristalice vehabizma za vojsku ISIL-a i vršenje terorističkih akcija. Indoktrinacija mladih siromašnih muslimana vršena je i njihovim stipendiranjem na saudijskim univerzitetima, s kojih su se vraćali i na razne načine uvjerali lokalne muslimane u prednosti vehabizma kao jedinog ispravnog ispoljavanja vjerskih osjećanja i obaveza. Obrazovne institucije, čak i univerziteti, olako su prihvaćali donacije iz islamističkih arapskih krugova i humanitarnih organizacija, posebno saudijskih, otupljujući na taj način, u najmanju ruku, kritički odnos prema krajnjem cilju donatora. I besplatno odvođenje mnogih muslimana iz tih krajeva na hadž u Meku i Medinu koristilo se u propagandi saudijskog shvaćanja ne samo islama nego i politike, a kako je jedna od obaveza svakog pobožnog muslimana da obavi hodočašće u ta dva mjesta, za njega je to važnije od politike njihovih „čuvara“.

O fenomenu vehabizma, ranijoj dugogodišnjoj blagonaklonosti institucije Islamske zajednice prema njegovom širenju u BiH, s jedne strane, i otporu propagandi i indoktrinaciji dijela mladih muslimana BiH i regiona u duhu te redukcionističke i nazadne interpretacije islama, s druge, u kojem je prednjačio akademski krug oko sarajevskog Fakulteta islamskih nauka, vođene su duge i oštre rasprave i ispisano je mnogo komentara i studija.

Također je poznat negativan uticaj, gotovo razarajući, koji su na stabilnost Bosne i Hercegovine imale ćelije vehabizma u zemlji, ionako dovoljno podijeljenoj po političkim, etničkim i ideološkim linijama.

Za ovu priliku razmatranja reakcija i mogućih implikacija *nuklearnog sporazuma* koje su vodeće svjetske sile i institucije sklopile s Iranom na odnose te zemlje prema zbivanjima na Srednjem Istoku, posebno u užem području Perzijskog zaliva, spomenut ću ipak još dva-tri elementa ne od neznatne važnosti za percepciju i odnos politike Bosne i Hercegovine i njene javnosti prema dva glavna faktora toga procesa, iranskome i saudijskome.

Bez sumnje su rat protiv Bosne i Hercegovine i njen neposredni poratni period bili prilika za širenje političkog i ideološkog uticaja na bošnjačku muslimansku komponentu, a time i na cijelu zemlju, koji su na razne načine ispoljavali i provodili Islamska Republika Iran i Saudijska Arabija. Pod snažnim pritiskom SAD-a, koji je na Iran u to vrijeme gledao kao na važan izvor nestabilnosti i terorizma, iransko vodstvo prihvatilo je s razumijevanjem argumente koje im je u tom smislu iskazivalo vodstvo Bošnjaka – da njihov opstanak, kao i integritet BiH uveliko zavise od američke podrške. Nakon toga prisustvo Irana u BiH svedeno je na djelovanje kulturnih centara i Naučno-istraživačkog instituta *Ibn Sina*, kao i publiciranje knjiga i časopisa poglavito historijskoga, kulturnog i literarnog, a u manjoj mjeri propagandnoga i religioznog sadržaja. Prisustvo Saudijske Arabije nastavljeno je, međutim, putem finansiranja vjerskih institucija i džamija, uz pokušaje da se neke od njih smatraju eksteritorijalnim vlasništvom te zemlje. Istovremeno je kapital iz saudijskih banaka bio izdašno korišten za podizanje novih džamija i trgovačkih centara, uz podršku vladajuće političke elite i lokalnog biznisa.

Pored otpora drugih etničkih zajednica intenzivnom prisustvu Saudijske Arabije u BiH, oko toga su se podijelile i bošnjačka javnost i akademske zajednice. Među vjernicima se propagirala ublažena predstava o vehabizmu kao zvaničnoj saudijskoj ideologiji, a Iran su sve brojniji među njima gledali prvenstveno kao zastupnika otpadničke šiitske ideologije. Tako se i sektaški pristup zbivanjima na Srednjem Istoku, kao da se radi o isključivo sunitsko-šiitskom sukobu, širio putem džemata i medija. Odjek pogledima na Iran kao šiitskom protivniku većinskoga sunitskog islama u većini arapskih zemalja osjeća se i među bošnjačkim vjernicima. U vjerskim krugovima upozorava se na porast simpatizera, pa i privrženika šiizma, kao pandana pristalicama vehabizma, što može biti opasno i po budućnost Bosne i Hercegovine. Pri tome se zapostavlja ili minimizira uloga Irana u borbi protiv terorizma i nasilja koje provode pristalice Al-Kaide ili ISIL-a, koja se smatra sektaškom, a ne suštinskom borbom protiv nasilja i ekstremizma kojima se razara svijet islama. Teško je, naprimjer, u javnosti i medijima BiH naći podatak da se Iran prvi usprotivio pojavi talibana u Afganistanu.

Tako se i u dijelu bošnjačkoga akademskog vrha na *nuklearni sporazum s Iranom* gleda kao na „osnaživanje“ te zemlje od strane SAD-a i Zapada u sunitsko-šiitskom sektaškom ratu na Srednjem Istoku. A neki od njih čak smatraju da ukidanje sankcija nije u interesu ni iranskih ni drugih muslimana.